

Я. Р. Самуйлік
Брэст, БрДТУ

АСАБЛІВАСЦІ ЎЖЫВАННЯ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Дзеепрыметнік – гэта неспрагальная форма дзеяслова, якая абазначае прымету прадмета ці асобы паводле дзеяння: *Забудзь трывогу вечную сваю, прыляж, мая натоменная мама, як некалі ты мне, табе спяю.*

Дзеепрыметнік спалучае ў сабе адзнакі дзеяслова і прыметніка. Яны ўтвараюцца ад дзеясловаў і маюць з імі агульныя аснову і лексічнае значэнне: *пажаўцелі лісты дрэў – пажаўцелыя лісты дрэў; упрыгожыць стол – упрыгожаны стол.*

Як і дзеясловы, дзеепрыметнікі маюць граматычныя катэгорыі часу, стану і трывання: *завялы бульбоўнік, скошаны луг* (прошлы час), *квітнеючы сад, пішучая машынка* (цяперашні час); *пачырванелы яблык, пацямнелая папера* (незалежны стан), *намаляваная мастаком карціна, зжатае камбайнам поле* (залежны стан); *загарэлы твар, засяянае поле* (закончанае

трыванне), *пішучая машынка, стаячая вада* (незакончанае трыванне). Дзеепрыметнікі, як і дзеясловы, кіруюць назоўнікамі: *змалаціць ячмень – змалочаны калгаснікамі ячмень, пасадзіць дрэвы – пасаджаныя вучнямі дрэвы*. Да дзеепрыметнікаў могуць прымыкаць прыслоўі: *скасціць раніцай – скошаны раніцай, зрабіць хутка – зроблены хутка*.

Як і прыметнік, дзеепрыметнік мае формы роду, ліку і склону: *адноўлены праект, адноўленая праграма, адноўленае інтэрв'ю; расколаты арэх, расколатыя арэхі; абдуманы план, абдуманага плана, абдуманаму плану, абдуманым планам, у абдуманым плане*. Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу могуць мець поўную і кароткую форму: *луг скошаны* (дзеепрыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку звычайна маюць толькі поўную форму); *града ўскапаная і града ўскапана; дарогі абсаджаныя і дарогі абсаджаны*. Кароткія дзеепрыметнікі змяняюцца па ліках і родах, але не скланяюцца: *дагледжана хата, дагледжана гумно, дагледжаны будынкi*. Ужыванне кароткіх дзеепрыметнікаў у беларускай мове абмежаванае.

У сказе поўныя дзеепрыметнікі выконваюць сінтаксічную функцыю азначэння або выказніка: *Літасцівы мой лёсе, падары мне вясну і даспелую восень; Белья валокны сонейкам залітыя*. Кароткія дзеепрыметнікі ў сказе выконваюць сінтаксічную функцыю выказніка: *Чужая старана тугою арана, слёзкамi засявана*.

Дзеепрыметнік разам з паясняльнымі словамі ў сказе ўтварае дзеепрыметнікавае словазлучэнне; яно сінтаксічна непадзельнае, у сказе выступае як адзін член сказа і адасабляецца, калі стаіць пасля паяснёнага слова або адносіцца да асабовага займенніка: *У лесе панавала прыемная ранішняя свежасць і выразна чуліся настоеныя за ноч пахі хвойнай ігліцы, смалы; Ілюстрацыйныя прыклады, запісаныя руплівым даследчыкам у розных кутках рэспублікі і часткова запазычаныя ім у папярэднікаў, разгортвалі перада мной жывую, пазычную карту роднай мовы*. У гэтых сказах дзеепрыметнікавыя словазлучэнні выконваюць ролю азначэння: *пахі якія? – настоеныя за ноч; прыклады якія? – запісаныя руплівым даследчыкам у розных кутках рэспублікі і часткова запазычаныя ім у папярэднікаў*.

Дзеепрыметнікі валодаюць не ўсімі катэгорыямі дзеяслова і не ўсімі катэгорыямі прыметніка. У адрозненне ад дзеясловаў, яны не маюць катэгорый асобы і ладу, у адрозненне ад прыметнікаў – ступеней параўнання.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану абазначаюць прымету паводле дзеяння, якое ўтварае сама асоба ці прадмет: *квітнеючы сад* (сад, які квітнее), *чытаючая машына* (машына, якая чытае), *заінейшая галінка* (галінка, якая заінейла), *зазелянелы луг* (луг, які зазелянеў).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу незакончанага трывання з дапамогай

суфіксаў *-уч-(-юч-)* (ад дзеясловаў 1 спражэння) і *-ач-(-яч-)* (ад дзеясловаў 2 спражэння) і канчаткаў прыметнікаў: *мабілізучы, надыходзячы*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных, пераважна прыставачных дзеясловаў закончанага трывання з дапамогай суфікса *-л-* і канчаткаў: *збялець – збялелы, пацямянець – пацямянелы*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу ўтвараюцца таксама з дапамогай суфіксаў *-ш-, -ўш-* і канчаткаў ад асновы інфінітыва пераходных і непераходных дзеясловаў. Суфікс *-ш-* далучаецца да асноў на зычны: *зарасці – зарасшы*; суфікс *-ўш-* – да асноў на галосны: *прыехаць – прыехаўшы*.

Ужыванне дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-(-юч-), -ач-(-яч-)* у беларускай літаратурнай мове абмежавана. Яны часам выкарыстоўваюцца ў мове навуковага, афіцыйна-справавога і публіцыстычнага стыляў як кампаненты ўстойлівых словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *накіроўваючая роля, надыходзячы падзеі*.

Ужыванне дзеепрыметнікаў незалежнага стану прашлага часу з суфіксамі *-ш-, -ўш-* у сучаснай беларускай мове таксама абмежавана. Яны характэрны для пісьмовай мовы: *перамогшая краіна, паўстаўшыя сяляне*. Аднак дзеепрыметнікі ў акрэсленай граматычнай форме з суфіксам *-л-* шырокаўжывальныя: *пазелянелыя лугі, пераспелыя суніцы*.

Актыўнаму ўжыванню дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-(-юч-), -ач-(-яч-)* не спрыяе аманія з дзеепрыслоўямі незакончанага трывання, дзеепрыметнікаў незалежнага стану прашлага часу з суфіксамі *-ш-, -ўш-* – аманія з дзеепрыслоўямі закончанага трывання. Напрыклад, у сказе *Лес, захапляючы сваім восеньскім убранствам, выхваляўся барвамі* форму *захапляючы* можна аднесці і да назоўніка *лес* (які?), і да дзеяслова *выхваляўся* (як?); у сказе *Плашч, намокшы на дажджы, непрыемна хвастаў ногі* форму *намокшы* можна аднесці і да назоўніка *плашч* (які?), і да саставу выказніка *непрыемна хвастаў* (чаму?). Калі дзеяслоў можа ўтвараць паралельныя формы, то ўжываюцца пераважна дзеепрыметнікі з суфіксам *-л-*: *плашч, намоклы на дажджы*. Наогул у сучаснай беларускай мове назіраецца тэндэнцыя замены дзеепрыметнікаў з суфіксамі *-ш-, -ўш-* словамі з суфіксам *-л-*, у якіх дзеяслоўныя катэгорыі выступаюць невыразна, таму практычна бывае складана адносіць іх да дзеепрыметнікаў ці адносных прыметнікаў: *вымерлыя жывёлы, пераспелыя яблыкі, палеглая трава*. Аднясенню падобных слоў да дзеепрыметнікаў прырэчыць той факт, што яны ніколі не ўказваюць на час, а абазначаюць вынік дзеяння. Яны ўтвараюцца пераважна ад прыставачных дзеясловаў і толькі зрэдку ад беспрыставачных, параўн.: *наспелае збожжжа – спелы колас, замерзлая трава – мерзлая бульба*.

Для беларускай мовы не характэрны зваротныя дзеепрыметнікі тыпу *рэалізуючаяся, палепшыўшыся* і інш.

Дзеепрыметнікі залежнага стану абазначаюць прымету паводле дзеяння, якое ўтвараецца іншым прадметам ці асобай: *пасаджаныя дрэвы* (дрэвы, якія пасадзілі), *расказаная гісторыя* (гісторыя, якую расказалі).

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу пераходных дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-ом(-ем-)* (ад дзеясловаў 1 спражэння) і *-ім(-ым-)* (ад дзеясловаў 2 спражэння): *рэкамендуоць – рэкамендуемы, гоняць – ганімы*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ом(-ем)*, *-ім(-ым)* не характэрныя для сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Яны вельмі рэдка сустракаюцца ў творах навуковага, афіцыйна-справавога і публіцыстычнага стыляў, але выразна ўспрымаюцца як рускія граматычныя калькі. Іх ужывання ў масгацкай літаратуры трэба пазбягаць.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў пераважна закончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-н-, -ен-, -ан-, -т-* і канчаткаў прыметнікаў: *намаляваны, прынесены, змалочаны, здабыты*. Суфікс *-н-* маюць дзеепрыметнікі, утварэння ад асноў інфінітыва на *-а, -я*: *засыпаць – засыпаны, пасеяць – пасеяны*. Суфікс *-ен-* (пасля галосных і мяккіх зычных) і *-ан-* (пасля зацвярдзелых зычных) маюць дзеепрыметнікі, утварэння ад інфінітыва з асновай на зычны або на галосныя *-і, -ы, -е*: *занесці – занесены, напіць – напоены, запрудзіць – запруджаны, падварушыць – падварушаны*.

У беларускай мове дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу пішуцца з адным *-н-*: *падмецены, складзены, зроблены, узрушаны*.

Суфікс *-т-* ужываецца ў дзеепрыметніках, утвораных ад дзеясловаў, якія ў інфінітыве заканчваюцца на галосны, а таксама ад дзеясловаў з асновай інфінітыва на *р* і ад дзеясловаў з суфіксам *-ну*: *забыць – забыты, зжаць – зжаты, зняць – зняты, зліць – зліты, змалоць – змолаты, сцёрці – сцёрты, абгарнуць – абгорнуты*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-н-, -ен-, -ан-, -т-* найбольш ужывальныя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Амаль усе названыя формы дзеепрыметнікаў актыўна выкарыстоўваюцца ў рускай мове.

Для замены неўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы ўжываюцца наступныя сродкі:

– дадання сказы: *недавно распустившиеся берёзы – бярозы, якія нядаўна распусціліся; женичины, работающие на предприятии – жанчыны, якія працуюць на прадпрыемстве;*

- назоўнікі: *о случившемся много говорили – пра здарэнне многа гаварылі; лицо, составившее документ – складальнік дакумента;*
- прыметнікі: *мерцающие звёзды – мігатлівыя зоркі;*
- дзеясловы: *наливалась поспевающая в поле розь – налівалася і наспявала ў полі жыта; поднявшийся самолёт скрылся за облаками – самалёт узняўся і знік за аблакамі;*
- дзеепрыметнікі ва ўжывальнай форме: *пожелтевшие липы – пажыўцелья ліпы; уцелевшее здание – уцалелы будынак;*
- дзеепрыслоўі: *останавливался шагающий сбоку командир – спыняўся, крочачы збоку, камандзір; заметивший машину человек остановился – заўважыўшы машыну, чалавек спыніўся;*
- развітыя прыдаткі: *взрослые, опекающие сирот – дарослыя – апекуны сирот; витамины, стимулирующие рост – вітаміны – стымулятары росту;*
- апусціць дзеепрыметнікі, калі яны не маюць істотнай сэнсавай нагрукі: *собравшиеся на диспут студенты серьезно обсуждали спектакль – студэнты ў час дыспуту сур'ёзна абмяркоўвалі спектакль; меры, оказывающие воздействие – меры ўздзеяння.*

Перакладаючы тэксты з рускай мовы, у якой шырока прадстаўлены ўсе магчымыя формы дзеепрыметнікаў, варта дбаць пра тое, каб не перапісаць механічна дзеепрыметнік (або дзеепрыметнікавы зварот), а знайсці натуральныя для беларускай мовы сродкі яго перадачы.

Многія дзеепрыметнікі, развіваючы і ўзмацняючы якасныя значэнні, страчваюць дзеяслоўныя прыметы (трыванне, час, стан) і пераходзяць у прыметнікі: *вядучая школа, рашаючы бой, дрыжачыя рукі, надыходзячая падзея, паржавелы цвік, высажышыя дровы, вытрыманы студэнт*. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі называецца *ад'ектывацыяй* (ад лац. *adjectivum* 'прыметнік') [1, с. 10].

Звычайна ў дзеепрыметніках лягчэй выдзяляюцца прыметнікавыя прыметы, чым дзеяслоўныя, бо яны характарызуюцца відавочнымі катэгорымі словазмянення. Дзеяслоўныя ж прыметы не заўсёды маюць матэрыяльнае выражэнне. Так, трыванне ў дзеепрыметнікаў можна выявіць толькі тады, калі ўстанавіць трыванне дзеясловаў, ад якіх яны ўтвораны. Яўнае выражэнне ў дзеепрыметніках знаходзіць катэгорыя часу: суфіксы *уч-(-юч-), -ач-(-яч-), -ом-(-ем-), -ім-(-ым-)* – цяперашні час; суфіксы *-л-, -ш-, -ўш-, -н-, -ен-, -ан-, -т-* – прошлы час. Набор суфіксаў адрознівае і іх стан: *уч-(-юч-), -ач-(-яч-), -л-, -ш-, -ўш-* – незалежны стан; *-ом-(-ем-), -ім-(-ым-), -н-, -ен-, -ан-, -т-* – залежны стан.

Як ужо адзначалася, дзеепрыметнікі з суфіксамі *-уч-(-юч-), -ач-(-яч-)* і *-ом-(-ем-), -ім-(-ым-)* адпаведна незалежнага стану і залежнага стану цяперашняга часу рэдка ўжываюцца ў беларускай мове. Яны маюць уласціваць пераходзіць у прыметнікі: *дрымучы лес, грымучы газ, гаючая*

крынiца, калючы дрот, ляжачы камень, хадзячая энцыклапедыя, вядомы мовазнаўца, знаёмыя краявіды, любімы твор: Маці выйшла ў сенцы, дрывжачымі рукамі выцягнула засоўку і адчыніла дзверы; У шафе ляжалі знаёмыя кнігі, якія хацелася зноў перачытаць.

Найбольш часта губляюць дзеяслоўныя прыкметы дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ом(-ем-), -ім(-ым)*. Многія з іх пры адсутнасці назвы выканаўцы дзеяння сталі чыстымі прыметнікамі, напрыклад: *рухомы састаў, знаёмы твар, цярымы характар, значымы ўчынак*. Некаторыя з іх уваходзяць у складаныя словы ў якасці другой часткі, калі першай з'яўляецца назоўнік, якаснае або колькаснае прыслоўе: *верацярымы, агульнавядомы, малавядомы*.

Вельмі невыразна выступаюць дзеяслоўныя прыметы ў дзеепрыметніках незалежнага стану прошлага часу з суфіксам *-л-*, якія найбольш часта замяняюць у тэкстах дзеепрыметнікі з суфіксамі *-ш-, -ўш-*. Таму яны ўспрымаюцца пераважна як прыметнікі: *замёрзлая зямля, прамоклае адзенне, збуялы бульбоўнік, закарэлыя ногі*. У рэдкіх выпадках дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-ш-, -ўш-* таксама могуць пераходзіць у прыметнікі: *набрыняўшыя дзверы, запаўшыя вочы*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-н-, -ен-, -ан-, -т-*, як правіла, губляюць адзнаку часу і кантэкстуальна становяцца прыметнікамі, калі пры іх няма паясняльных слоў: *ранены салдат і ранены куляй салдат, скошаны авёс і скошаны слянямі авёс*.

Звычайна ў якасці прыметнікаў выступаюць складаныя дзеепрыметнікі, у якіх першай часткай з'яўляецца якаснае або колькаснае прыслоўе: *вузкаспецыялізаваны, высокаарганізаваны, добраўпарадкаваны, маладаследаваны*.

Часам дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану прошлага часу адпаведна з суфіксамі *-л-* і *-н-, -ен-, -ан-, -т-* пераходзяць у прыметнікі, калі яны ўтвораны ад дзеясловаў незакончанага трывання: *спелая садавіна, рослыя бярозкі, лічаныя дні, жаданая ясна*.

У выніку згортвання моўных выразаў тыпу *гаручая вадкасць, вядомы чалавек, закаханы хлопец, выбраныя творы* дзеепрыметнікі пераходзяць у назоўнікі *гаручае, вядомы, закаханы, выбранае*. Яны выконваюць ролю, якую выконваюць назоўнікі, а скланяюцца як адпаведныя прыметнікі [2, с. 233–238; 3, с. 98–100; 4, с. 229–234; 5, с. 68–70; 6, с. 43–44; 7, с. 164–165, 165–166, 168–170; 8, с. 95–97; 9, с. 296–299; 10, с. 309–314].

Такім чынам, ужыванне дзеепрыметнікаў у беларускай мове мае сваю спецыфіку і патрабуе далейшага ўпарадкавання і ўдасканалення.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Выш. шк., 1990. – 222 с.

2. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Э. Д. Блінава [і інш.] ; пад рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 351 с.
3. Зразікава, В. А. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў : вучэб. дапам. / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – Мінск : Выш. шк., 2016. – 383 с.
4. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – 351 с.
5. Клундук, С. С. Беларуская мова: усе складаныя тэмы: тэорыя і практыкаванні / С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
6. Культура маўлення : вучэб.-метад. комплекс : у 2 ч. / Брэст. дзярж. ун-т ; склад.: Т. А. Кісель, С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Брэст : БрДУ, 2013. – Ч. 1. – 102 с.
7. Лепешаў, І. Я. Практыкум па беларускай мове : вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч. – Мінск : Універсітэцкае, 2001. – 320 с.
8. Семянькевіч, А. В. Беларуская мова: правілы арфаграфіі, граматыкі і пунктуацыі / А. В. Семянькевіч. – Мінск : Харвест, 2006. – 175 с.
9. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.
10. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор'ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. – Мінск : Выш. шк., 2006. – 558 с.